

УДК 141.7

П.Ю. Малчанаў,*магістр гістарычных навук, аспірант кафедры філасофіі БДПУ*

САЦЫЯЛЬНА-ФІЛАСОФСКИ АНАЛІЗ ДАСЛЕДЧЫХ ПРАГРАМ ПА ПРАБЛЕМЕ АЛЬТЭРНАТЫЎНАСЦІ ГРАМАДСКАГА РАЗВІЦЦЯ

Адной з асноўных праблем філасофіі гісторыі да цяперашняга часу з'яўляецца праблема сэнсу і мэты гістарычнага працэсу. Яе даследаванне ажыццяўляецца ў межах пэўнай парадыгмальнай накіраванасці існуючых канцэпцый сацыяльнага развіцця. Умоўна можна вылучыць дзве асноўныя даследчыя праграмы па рашэнні дадзенай праблемы. Першая праграма, якая дамінуе ў метадалогіі сацыяльных даследаванняў, звязана з уяўленнем аб тэлеалагічнасці і разумнасці гістарычнага працэсу. Да другой праграмы адносяцца канцэпцыі, накіраваныя на разгляд гісторыі як ланцуга хаатычных трансфармацый, якія слаба суадносяцца або зусім не суадносяцца з якой-небудзь мэтанакіраванасцю. У сваю чаргу, дадзеныя даследчыя праграмы ўяўляюць сабой метадалагічныя асновы і для разгляду праблемы альтэрнатыўнасці грамадскага развіцця. Каб зразумець сутнасць дыхатаміі гэтых метадалагічных устаноў і вызначыць іх тэарэтыка-практычную значнасць пры аналізе альтэрнатыў сацыяльнай эвалюцыі, варта правесці іх параўнальны аналіз.

Першая даследчая праграма ўключае ў сябе розныя канцэпцыі, накіраваныя на выяўленне пэўных заканамернасцей, сэнсу і мэты гістарычнага працэсу. Да дадзеных канцэпцый адносяцца як міфа-рэлігійныя сістэмы ўяўленняў аб Сусвеце, так і большасць навуковых падыходаў да вывучэння грамадства. У міфа-рэлігійных сістэмах сэнс гісторыі раскрываецца ў такіх ідэях, як ідэя вечнага кругавароту (касмічны парадак у антычным свеце, кола сансары, вялікія касмалагічныя эры ва ўсходніх рэлігіях), рэалізацыя боскай задумы (эсхаталогія хрысціянства, цыклічнасць індуізму). У большасці навуковых канцэпцый развіцця грамадства гісторыя разглядаецца як працэс, які накіроўваецца інварыянтнымі законамі ў адпаведнасці з прыродазнаўчанавуковым ідэалам пазнання. Гэта справядліва і ў дачыненні да лінейна-прагрэсіўных інтэрпрэтацый сацыяльнай эвалюцыі, і да цыклічных уяўленняў аб ходзе гісторыі, і да канцэпцый дыялектычнай спіралі Г.В.Ф. Гегеля і К. Маркса [1, с. 781–783]. У рамках усіх гэтых падыходаў мысліцелі прапануюць універсальныя, з іх пунктаў гледжання, схемы самаразвіцця грамадства, выяўляюць яго асноўныя фактары і «законы». Дададзеныя схемы ўяўляюць сабой пэўныя метадалагічныя канструкты, якія сфарміраваліся на фоне паспяховага развіцця навукі картэзіянскага тыпу на працягу некаль-

кіх стагоддзяў (XVI – пачатак XX ст.) і шырокага распаўсюджвання прынцыпу гуманізму, вядомага ў філасофіі і грамадскай думцы як прагрэс чалавечага розуму і маральнасці. Гэтыя пазнавальныя ўстаноўкі, у сваю чаргу, утвараюць падмурак аднаго з асноўных існуючых падыходаў да вывучэння праблемы альтэрнатыўнасці грамадскага развіцця.

Асноўны сэнс дадзенага падыходу заключаецца ў разглядзе альтэрнатыў развіцця грамадства як розных форм рэалізацыі пэўных аб'ектыўных законаў гэтага развіцця [2, с. 62–92]. Паколькі разглядаемыя альтэрнатывы з неабходнасцю падпарадкоўваюцца заканамернасцям больш высокага агульнасістэмнага парадку, то іх умоўна можна назваць унутрысістэмнымі. Гэты тып альтэрнатыў існуе толькі ў межах пэўнай субстанцыі, матэрыяльных і ідэальных параметраў якой утвараюць сістэмную якасць сацыяльнага аб'екта. Дададзены аб'ект, узяты як сістэма, валодае, з аднаго боку, унутранай дэтэрмінацыяй, што забяспечвае яго функцыянаванне і ўзнаўленне (своеасаблівы сацыягенетычны код), з іншай – творчы патэнцыял да самаразвіцця. Унутраная дэтэрмінацыя прадугледжвае мінімізацыю магчымых альтэрнатыў, творчы патэнцыял – іх прадудцыраванне. Дададзеныя супярэчнасць спрыяе самаразвіццю сацыяльнага аб'екта і ў пэўнай ступені вызначае альтэрнатыўнасць гэтага самаразвіцця. Аднак унутрысістэмныя альтэрнатывы могуць выступаць толькі як розныя формы рэалізацыі ўнутрана дэтэрмінаванай дынамікі развіцця разглядаемай грамадскай сістэмы. Нават калі адбываецца змена тыпу дэтэрмінацыі (у выніку рэвалюцыйных працэсаў), гэты новы тып субстанцыяльна будзе «вырастаць» з ранейшага, з'яўляючыся вынікам яго развіцця: «Ни одна общественная формация не погибает раньше, чем разовьются все производительные силы, для которых она дает достаточно простора, и новые более высокие производственные отношения никогда не появляются раньше, чем созреют материальные условия их существования в недрах самого старого общества» [3, с. 7; 4, с. 200]. У дадзеным выпадку «созревание материальных условий... в недрах самого старого общества» характарызуе сутнасць і працэс рэалізацыі інавацыйнага патэнцыялу, самаразвіцця сацыяльных сістэм і абмяжоўвае кола магчымых альтэрнатыў гэтага самаразвіцця. Дададзеныя альтэрнатывы праяўляюцца першым

чынам як рэальныя, гэта значыць існуючыя ў рэчаіснасці магчымасці, адна з якіх так або інакш будзе рэалізавана. Пры гэтым наступныя шляхі развіцця крытычна асэнсоўваюцца самімі членамі грамадства, што стварае магчымасць свядомага выбару аднаго з іх. Гэта робіць магчымым правядзенне фармалізацыі сцэнарыяў унутрысістэмнай трансфармацыі і колькаснага разліку ступені верагоднасці іх ажыццяўлення. Аднак дадзеныя тэарэтычныя прагнозы мадэлі часта не знаходзяць пацвярджэння ў грамадскай практыцы, што так або інакш звязана з наяўнасцю суб'ектыўных фактараў і пазасістэмных уплываў падчас развіцця сацыяльных аб'ектаў. Гэтыя і шэраг іншых недахопаў «класічных» тэлеолага-прагрэсісцкіх канцэпцый гісторыі былі дэталёва прааналізаваны мысліцелямі XX – пачатку XXI ст., што прывяло да фарміравання новых падыходаў да пазнання грамадства і альтэрнатыў яго эвалюцыі, у аснове якіх ляжаць ідэі постмадэрнізму і сінергетыкі.

У рамках дадзеных падыходаў развіццё культуры разглядаецца, фактычна, як хаатычны працэс, які рэтраспектыўна асэнсоўваецца ў свядомасці чалавека, тым самым набываючы ўпарадкаванасць і ўнутраную дэтэрмінаванасць [5, с. 136–137]. Даследчыя ўстаноўкі, накіраваныя на стварэнне ўніверсальных тлумачальных схем, пошук інварыянтных законаў сацыяльнага развіцця не прымаюцца. Акцэнт робіцца пераважна на феноменалагічным пазнанні адзінкавага, унікальнага, прызнаецца прынцыповая поліварыянтнасць і нявызначанасць гістарычнага працэсу. Крытыкуючы тэлеолага-прагрэсісцкі падыход да асэнсавання сацыяльнай рэчаіснасці, Ю.М. Лотман пісаў: «Историософия Гегеля строится на представлении о движении к свободе как цели исторического процесса. Но ведь уже исконная предначертанность цели снимает вопрос о свободе... Не случайно убеждение Гегеля в том, что "мир разумности и самосознательной воли не предоставлен случаю"... Свобода индивида – это не выбор альтернативного пути, а свободное слияние себя с необходимостью мирового развития» [5, с. 344].

Так падкрэсліваецца абмежаванасць «класічных» дэтэрмінісцкіх схем пры тлумачэнні сацыяльнай рэальнасці, паколькі яны цяжка прымянімы да вывучэння шматлікіх культурных працэсаў, асабліва феномена творчасці, які складае аснову інавацый, здольных пры пэўных умовах змяніць сам тып дэтэрмінацыі самаразвіцця грамадскіх сістэм. Свабода, зразумета толькі як свядомы выбар пазнаных сацыяльных прыродных заканамернасцей, з'яўляецца абмежаванай, паколькі ў дадзеным выпадку не ўлічваецца творчы патэнцыял саміх членаў грамадства па стварэнні новых магчымасцей, іх здольнасць да фарміравання новых тыпаў гэтых заканамернасцей [5, с. 344–350].

Тэлеалогія гісторыі, звязаная з уяўленнем аб яе прагрэсіўным руху да нейкай прадвызначанай «вышэйшай мэты», у рамках постмадэрнісцкіх падыходаў таксама не прымаецца. Тэлеалагічнасць сацыяльнай эвалюцыі разглядаецца прадстаўнікамі гэтых падыходаў як наданне самімі думачымі суб'ектамі – людзьмі – асэнсаванасці навакольнай хаатычнай рэчаіснасці [5, с. 137]. Усё гэта, а таксама фарміраванне нелінейнай карціны свету ў прыродазнаўстве, шмат у чым звязанае з развіццём ідэі сінергетыкі, а таксама абвастрэнне глабальных супярэчнасцей тэхнагеннага грамадства ў апошняй трэці XX ст. спрыялі актуалізацыі і пераасэнсаванню праблемы альтэрнатыўнасці ў сацыяльна-гуманітарным дыскурсе.

Адной з адметных асаблівасцей гэтага пераасэнсавання з'явілася шырокае выкарыстанне даследчыкамі сістэмнага падыходу. Паколькі гэты падыход з'яўляецца агульнанавуковым, то ён атрымаў шырокае распаўсюджванне і ў сацыяльна-гуманітарных дысцыплінах, у тым ліку – пры вывучэнні альтэрнатыў развіцця сацыякультурных аб'ектаў. У рамках сістэмнага падыходу развіваецца тэзіс аб тым, што навакольная сацыяльна-прыродная рэчаіснасць – адкрытая сістэма рознага ўзроўню складанасці, якія знаходзяцца ў пастаянным узаемадзеянні. Такімі з'яўляюцца і сацыяльныя сістэмы, пачынаючы ад індывіда як найбольш простага біясацыяльнай сістэмы, заканчваючы грамадствам у цэлым. На іх развіццё ўплываюць розныя знешнія фактары, у прыватнасці, навакольнае прыроднае асяроддзе (экасістэма Зямлі ў кантэксце касмафізічнай эвалюцыі) і іншыя сацыяльныя сістэмы (міжсістэмныя ўзаемадзеянні сацыяльных аб'ектаў). З гэтага вынікае, што акрамя ўнутрысістэмных альтэрнатыў самаразвіцця, для сацыяльных аб'ектаў існуюць альтэрнатывы пазасістэмнага ўздзеяння.

Сапраўды, ужо на ўзроўні індывідуальнага быцця суб'ектыўная мэтанакіраванасць апасродкуецца «плыню абставін», якая для кожнага асобнага чалавека з'яўляецца выпадковай. Сама «плынь абставін» уяўляе сабой працэс узаемадзеяння сацыяльных сістэм рознага ўзроўню складанасці паміж сабой і навакольным прыродным асяроддзем. Пры гэтым варта ўлічваць, што ўнутраная логіка развіцця гэтых сістэм, як правіла, далёка не тоесная. У сілу гэтага, унутрана неабходны характар самаразвіцця адной сістэмы можа з'яўляцца выпадковым для самаразвіцця іншай сістэмы пры іх узаемадзеянні. У сваю чаргу, стахастычныя фактары пры вызначаных умовах здольны кардынальным чынам паўплываць на ўнутраную дэтэрмінацыю развіцця сацыяльных аб'ектаў. Прыкладам гэтаму могуць службыць рознага кшталту «няшчасныя» і «шчаслівыя» выпадкі на індывідуальным узроўні быцця людзей, сус-

трэча цывілізацый, якія якасна адрозніваюцца ўзроўнем свайго сацыякультурнага і тэхналагічнага развіцця (індзейцы амерыканскага кантынента і еўрапейцы), маштабныя стыхійныя наступствы прыроднага і тэхнагеннага характару [6, с. 10–23].

Як мы бачым, альтэрнатывы пазасістэмнага ўплыву носяць стахастычны характар, што вызначае іх спецыфіку. Для асобна ўзятага сацыяльнага аб'екта гэты ўплыў можа мець як канструктыўны, так і дэструктыўны характар. У цэлым можна казаць аб высокай ступені нявызначанасці формы праявы, часу і інтэнсіўнасці пазасістэмных уздзеянняў, што перашкаджае стварэнню іх больш-менш дакладных прагнозных мадэлей. У навакольнай рэчаіснасці яны хутчэй праяўляюцца як патэнцыяльныя, а не рэальныя магчымасці, як знешнія фактары, якія верагодна чынам здольны паўплываць на развіццё сацыяльнага аб'екта. Ірацыянальны і рэлятывісцкі характар пазасістэмных уплываў ставіць перад даследчыкамі заканамернае пытанне: ці можна іх наогул разглядаць у якасці альтэрнатыў? Калі вызначыць альтэрнатыву грамадскага развіцця як «магчымасць або неабходнасць выбару...», то па дадзеным азначэнні гэтыя ўплывы альтэрнатывамі не з'яўляюцца, паколькі з-за іх стахастычнага характару адсутнічае магчымасць свядомага выбару якой-небудзь з іх. Аднак, калі вызначыць гэта паняцце шырэй, як «наяўнасць магчымасці...» або «іншага, адрознага ад існуючага», што мы можам назіраць у сучасным сацыяльна-гуманітарным дыскурсе, то альтэрнатывамі могуць выступаць пазасістэмныя ўздзеянні. Варта адзначыць, што дадзенае пытанне яшчэ не атрымала дастаткова адзначнай ацэнкі сярод спецыялістаў. Аднак, улічваючы спецыфіку сучасных глабалізацыйных працэсаў, калі ўзаемазалежнасць грамадскіх сістэм рознага ўзроўню складанасці няўхільна ўзрастае, а эфекты станоўчай зваротнай сувязі надаюць лакальным падзеям масавыя маштабы, улік пазасістэмных уплываў як магчымых альтэрнатыў развіцця сацыяльных аб'ектаў падаецца больш прадуктыўным у тэарэтыка-практычным плане.

Зыходзячы з вышэйсказанага, на сённяшні дзень існуюць дзве асноўныя даследчыя праграмы па асэнсаванні сутнасці гістарычнага працэсу, якія з'яўляюцца метадалагічным падмуркам вывучэння праблемы альтэрнатыўнасці сацыяльнай эвалюцыі. Разважаючы аб іх тэарэтыка-практычнай значнасці пры рашэнні дадзенай праблемы, можна ў нейкім сэнсе пагэдзіцца з прадстаўнікамі постмадэрнісцкіх плыняў адносна адмаўлення наяўнасці «вышэйшай мэты» і «адвечных законаў» грамадскага развіцця, а таксама пастуліравання імі фундаментальнай ролі стахастычных і суб'ектыўных

фактараў нараўне з дэтэрмінісцкімі і аб'ектыўнымі падчас гэтага развіцця. У тэарэтычным плане дадзеная метадалагічная ўстаноўка найбольш поўна стасуецца з рэаліямі навакольнай рэчаіснасці і спрыяе яе адэкватнаму апісанню. Надзея на «аб'ектыўныя законы», якія непазбежна прывядуць чалавецтва да «светлай будучыні» (напрыклад, камунізм або інфармацыйнае грамадства), замяняецца ўяўленнем аб прыныповай нявызначанасці будучыні, што ў практычным плане азначае актывізацыю творчай актыўнасці людзей па стварэнні гэтай будучыні. У такой сітуацыі спектр альтэрнатыў далейшага развіцця грамадства значна пашыраецца.

Аднак абсалютызацыя хаатычных фактараў і свабоды творчасці пры вузканакіраваным, недыялектычным разуменні сутнасці дадзенай даследчай праграмы ўтойвае ў сабе і сур'ёзныя небяспекі. У першую чаргу, гэта небяспека крайняга рэлятывізму і валюнтарызму, што можа прывесці да агнастыцызму ў тэорыі і самавольству ў грамадскай практыцы, прымату ў ёй імгненнага прагматызму і амаральнасці. У такой сітуацыі праблема сэнсу і прызначэння гісторыі актуалізуецца і напаўняецца новым зместам.

Сапраўды, адмаўляючы метафізічныя ўяўленні аб тэлеалагічнасці гісторыі, варта прызнаць наяўнасць мэтанакіраванасці як іманентнай характарыстыкі развіцця грамадства, паколькі соцыум утвараюць думачыя істоты – людзі, дзейнасць якіх асэнсавана. Дзякуючы пастаноўцы мэт і іх крытычнаму асэнсаванню, чалавечая жыццядзейнасць пэўным чынам упарадкоўваецца ў адпаведнасці з калектыўнымі інтарэсамі і каштоўнасцямі. Сёння, калі грамадства дасягнула каласальнай тэхналагічнай магутнасці, адваротным бокам якой з'яўляецца стварэнне ўсё новых і новых рызык агульнапланетарнага маштабу, сэнс гісторыі стаў зводзіцца да захавання чалавецтва перад пагрозай розных «выклікаў» прыроднага і сацыяльнага характару. У такой сітуацыі блізарукі прагматызм і некантралюемая свабода творчасці, асабліва ў галіне навуковых даследаванняў, непрымальныя. Таму апора на пошук заканомернасцей, прагназаванне і планаванне сацыякультурнай дынамікі ў адпаведнасці з агульначалавечымі каштоўнасцямі становяцца ў сучасным транзітывым грамадстве неабходнымі элементамі сацыяльнай тэорыі і грамадскай практыкі. Натуральна, гэты пошук павінен ажыццяўляцца ў адпаведнасці з канструктыўнай крытыкай картэзіянска-ньютаніянскіх ідэалаў навуковага пазнання, праведзенай мысліцелямі XX – пачатку XXI ст., у тым ліку – прадстаўнікамі постмадэрнісцкіх плыняў. Зыходзячы з гэтага, прымаючы ў цэлым пастулат аб нявызначанасці будучыні і актыўнасці людзей па яго стварэнні, варта свядома абмяжоўваць кола альтэрнатыў далейшай эвалюцыі тымі сцена-

рыямі, якія з'яўляюцца найбольш аптымальнымі для развіцця чалавецтва ў цэлым.

Такім чынам, у сучаснай філасофіі гісторыі можна вылучыць дзве асноўныя даследчыя праграмы па праблеме альтэрнатыўнасці сацыяльнай эвалюцыі. Гістарычна першая праграма звязана з уяўленнем аб тэлеалагічнасці і разумнасці гістарычнага працэсу, аб заканамерным характары яго руху. Выходзячы з гэтага, альтэрнатывы грамадскага развіцця разглядаюцца як розныя формы рэалізацыі яго аб'ектыўных «законаў». Другая праграма сфарміравалася ў апошняй трэці XX ст. на фоне пераасэнсавання сутнасці гісторыі ў рэчышчы ідэй постмадэрнізму і сінергетыкі. Сэнс яе заключаецца ў тым, што развіццё грамадства разглядаецца як хаатычны працэс, не звязаны з заканамерным рухам да нейкай прадвызначанай мэты. У рамках дадзенай праграмы альтэрнатыўнасць сацыяльнага развіцця разумеецца як прынцыповая поліварыянтнасць шляхоў і характару развіцця грамадскіх сістэм, нявызначанасць гэтага развіцця.

Нягледзячы на істотныя адрозненні, было б некарэктным разглядаць вылучаныя даследчыя праграмы як узаемавыключальныя. Паколькі навакольная сацыяльна-прыродная рэчаіснасць характарызуецца багаццем разнастайных форм сваёй праявы, наяўнасцю як дэтэрмінісцкіх, так і індэтэрмінісцкіх працэсаў пры вывучэнні грамадства варта абавязкова на прынцып дадатковасці, які дазваляе найбольш рэлевантна адлюстраваць у даследаваннях складаную дыялектыку грамадскага развіцця. У такой сітуацыі

тэарэтыка-практычная значнасць вышэйназваных даследчых праграм будзе залежыць ад спецыфікі аб'екта вывучэння. У цэлым, пры аналізе альтэрнатыў развіцця грамадскіх сістэм варта ўлічваць як унутрысістэмную варыятыўнасць іх самаразвіцця, так і ўплыў знешніх фактараў, што дазваляе разлічваць на атрыманне найбольш дакладных вынікаў даследаванняў па дадзенай праблематыцы.

Літаратура

1. Кузнецов, А.В. Практикум по философии: Социальная философия / А.В. Кузнецов, В.В. Кузнецов. – Минск: Асар, 2007. – 832 с.
2. Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 441 с.
3. Маркс, К. К критике политической экономии. Предисловие / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – Т. 13. – С. 7.
4. Мегилл, А. Карл Маркс: бремя разума: науч. моногр. / А. Мегилл; пер. с англ. М. Кукарцевой. – М.: Канон+ РООИ Реабилитация, 2011. – 336 с.
5. Лотман, Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство, 2010. – 704 с.
6. Альтернативные пути к цивилизации: кол. моногр. / под ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротаяева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. – М., Логос, 2000. – 368 с.

Summary

The article deals with the methodological problems of social philosophy. The author conducts comparative analysis of the main socio-philosophical programs, which study alternatives of the development of society and determine their theoretical and practical significance.

Паступіў у рэдакцыю 08.04.2011 г.

УДК 141.7«19/20»Зіноўеў

М.А. Кузнецова,

выкладчык кафедры філасофіі БДПУ

ЭВАЛЮЦЫЯ САЦЫЯЛЬНА-ФІЛАСОФСКІХ ІДЭЙ А.А. ЗІНОЎЕВА Ў КАНТЭКСЦЕ ГІСТАРЫЧНАЙ ЭПОХІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XX – ПАЧАТКУ XXI ст.

Творчы шлях вядомага філосафа А.А. Зіноўева з'яўляецца свайго кшталту адлюстраваннем развіцця ўсёй савецкай інтэлігенцыі, якая імкнулася да разумення сутнасці сучаснага ім грамадства, аналізавала і фіксавала недахопы савецкага сацыяльнага ладу. У той жа час, інтэлектуальная дзейнасць Зіноўева шмат у чым апырэджавала дадзенае развіццё. Філасофскія погляды і канцэпцыі гэтага філосафа былі непапулярнымі і ў перыяд крытыкі савецкага ладу ў сярэдзіне 1970-х гг., і ў перыяд крытыкі перабудовы пасля 1985 г.

У сваім інтэлектуальным развіцці А. Зіноўеў прайшоў складаны і супярэчлівы шлях ад

цвёрдай крытыкі практыкі і ідэалогіі рэальнага сацыялізму да ўяўленняў пра тое, што сацыяльны пераўтварэнні, якія ажыццяўляліся ў СССР, былі, нягледзячы на ўсе супярэчнасці, не толькі дасягненнем у рускай гісторыі, але і важным укладам у агульнасусветнае сацыяльнае развіццё [1, с. 212–213].

А. Фурсаў вылучае дзве асноўныя прычыны, з-за якіх у расійскай гісторыка-філасофскай літаратуры не ў поўнай ступені ацэнены і разгледжаны канцэпцыі А.А. Зіноўева. Па-першае, яго тэарэтыка-метадалагічныя і сацыяльна-філасофскія ідэі змешчаны ў шматлікіх працах, іх досыць складана звесці ў адзіную сіс-